

УДК 002:001

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-3335.2023.1\(29\).280023](https://doi.org/10.18524/2707-3335.2023.1(29).280023)

Швецова-Водка Галина Миколаївна,

доктор історичних наук,

професор кафедри документальних комунікацій і бібліотечної справи

Рівненського державного гуманітарного університету,

вул. С. Бандери, 12, м. Рівне, 33028

тел. (0362) 26 78 75

e-mail: shvetsova1943@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9842-6581>

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ ДОКУМЕНТОЛОГІЇ

Стаття присвячується розгляду однієї з дискусійних проблем науки про документ: її формуванню в умовах поступового розвитку різноманітних досліджень документа. Мета дослідження: показати спільні риси та відмінності у дослідженнях документів офіційного призначення і документів, розрахованих на збереження та розповсюдження знань; обґрунтувати закономірність виникнення науки, яка об'єднала всі напрями дослідження документів, – документології.

Дослідження спрямовано на розвиток загальної теорії документа. Стаття має заперечити поширену думку про те, що документологія виникає лише в 90-і рр. XX ст. та сприяти подальшій розробці теорії документології.

Методологія дослідження ґрунтується на історичному та інформаційно-комунікаційному підходах, що дозволяє характеризувати документ будь-якого призначення одночасно як історичне явище і продукт інформаційно-комунікаційної діяльності.

У результаті дослідження обґрунтовано закономірність виникнення та єдність науки про документ – документології, яка має декілька напрямів дослідження документів, що сформувалися у самостійні науки.

Результати дослідження будуть використані в навчальній та практичній діяльності в галузях, пов'язаних з інформацією та документацією. Перш за все, вони сприятимуть визначенню та обговоренню сучасних теоретичних проблем документології. У практичній діяльності сприятимуть впровадженню в різних галузях науки про документ результатів, досягнутих загальною теорією документа, зокрема типологією документа, рекомендаціями щодо збереження та використання документів.

Розгляд розвитку наукових знань про документ до початку XX ст. показав, що наука про документ розвивалася поступово у різних напрямках. Найбільш відомим і загально визнаним є розвиток дипломатичної науки, яка досліджує найдавніші документи дипломатичного та юридичного характеру: грамоти, акти тощо, їх тексти та оригінали. Разом з дипломатикою та на її підставі почали розвиватися дисципліни історичного джерелознавства: палеографія, епіграфіка, епістологія, кодикологія та інші. Однією з джерелознавчих дисциплін була й історична бібліографія. Подальший розвиток бібліографії засвідчив її самостійність, самовизначення як науки про книгу, що мала й синонімічну назву – книгознавство або бібліологія.

Розвиток всіх цих наукових дисциплін та інших знань, пов'язаних з практичною діяльністю щодо збирання, збереження та використання документів, зробив можливим на початку XX ст. виникнення єдиної науки про документ – документології. Розуміння її витоків та становлення є важливим для подальшого розвитку та обґрунтування її змісту вже у XXI столітті.

Ключові слова: історія науки про документ, теорія документа, дипломатика, бібліографія, бібліологія, інформатика, документалістика, документологія.

Актуальність теми дослідження. Однією з найбільш актуальних проблем загальної теорії документа є визначення витоків науки про документ. Сучасними дослідженнями доведено, що існує багато питань історії та теорії документа, що є спільними для документів будь-якого походження та призначення. Разом з тим, існують дискусійні погляди на походження сучасної науки про документ: чи є вона продовженням так званої «класичної версії» документознавства, чи вона виникає тільки в 90-і рр. XX ст. Визнаючи історичні заслуги П. Отле та його сподвижників, часто забувають про те, що саме з його теоретичних досліджень формується сучасна документологія. Тому розгляд історичних передумов виникнення загальної науки про документ є актуальним для сучасної науки про документ.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження з питань історії науки про документ є невід'ємною складовою документології, але частіше за все вони проводилися як дослідження історії документознавства, зокрема управлінсько-документознавства архівно-діловодного походження.

Відокремленими від них були дослідження історії бібліографії та книгознавства (бібліології). Лише в працях С.Г. Кулешова [5; 6; 7] можна побачити одночасний розгляд виникнення документів різноманітного походження та їх досліджень у вигляді археографічних та бібліографічних описів, положень дипломатики та інших дисциплін історичного джерелознавства. Комплексний підхід до історичних джерел, у тому числі документів різного призначення, притаманний підручнику «Історичне джерелознавство», написаному авторським колективом під керівництвом Я.С. Калакури [3]. В окремих дослідженнях також містяться багато фактів, які можуть збагатити історію документології. До таких досліджень належать, передусім, дослідження історії бібліографії та книгознавства (бібліології). Прикладом може слугувати стаття Г.І. Ковальчук [4]. Визначення та уточнення фактів з історії бібліографії зроблено нами за працями відомої французької бібліографіні Луїз Ноель Мальклес [11]. Погляди Поля Отле на зміст та основні поняття документології охарактеризовано за оригіналом його праці «Трактат про документаліцію» [12]. Для уточнення біографічних даних та окремих фактів життя та діяльності науковців-дослідників документа використано біографічні статті з Вікіпедії.

Мета дослідження: показати спільні риси та відмінності у дослідженнях документів офіційного призначення і документів, розрахованих на збереження та розповсюдження знань, обґрунтувати закономірність виникнення науки, яка об'єднала всі напрями дослідження документів.

Виклад основного матеріалу

Перші знання про документ

Як і будь-яка наукова дисципліна, документознавство є результатом осмислення практичної діяльності. Безумовно, перші такі знання існують в усній формі і тому відомості про них не дійшли до нас. Вважається, що найдавніші дослідження документів проводилися грецькими вченими – «логографами». Логографи – автори перших творів давньогрецької історичної прози і складачі промов у суді Давньої Греції. Серед відомих вчених того часу, які досліджували документи: історик Геродот (V ст. до н.е.) і філософ Арістотель (IV ст. до н.е.).

Слово «документ» походить від латинського «documentum», а те, у свою чергу, від дієслова «docere» – «учити», «навчати». Найбільш глибоке дослідження походження терміна «документ» і подальшого розвитку його значень зробив Анджей Сускі [13]. Він вважав, що корені цього слова йдуть у індоєвропейську прамову, що існувала близько 2000 р. до н.е., де слово «des» означало жест витягнутих рук, пов'язаний з передачею чого-небудь або прийомом, одержанням. Близьким до цього є тлумачення, запропоноване одним з перших дослідників документа – проф. Хельмутом Арнтцем: слово «des» походить від числа «десять» і пов'язано з тим, що на розкритих долонях витягнутих рук нараховувалося десять пальців [10]. У результаті чергування голосних «e – o» «корінь «des» помінявся на «doc» у слові «doces» – «учу», «навчаю». Похідне від нього слово «documentum» (або docimentum) є однокорінним зі словами «doctor» – «учений» або «doctrina» – «навчання». Найбільш близьким за змістом до цих однокорінних слів значенням слова «documentum» є «те, що учить, що являє собою повчальний приклад, доказ».

Автор першого українського підручника з документознавства Н. М. Кушнарєнко погодилась з наведеним вище тлумаченням походження та першого значення терміна «документ», достатньо широкого, щоб охопити не тільки будь-які письмові записи, але й предмети, що мають наукове, навчальне або доказове значення [6, с. 24–25]. Однак далі вона підтримала необґрунтоване твердження про те, що П. Отле ввів у терміносистему документознавства «нове, більш широке розуміння поняття «документ» [6, с. 26], тоді як він лише повернув цьому поняттю початкове значення. Звичайно, вчинок П. Отле можна сприймати і як абсолютно новий підхід, враховуючи доволі довгу історію використання «документа» у вузькому значенні. Адже починаючи із середніх століть до XIX ст. слово «документ» уживається лише для позначення будь-якого «письмового свідчення». Згодом це слово придбало юридичний відтінок і стало означати «доказ письмовий», «доказ, почерпнутий із книг, записів, офіційних актів, що підтверджує певний факт».

З розвитком феодальних відносин у суспільстві виникає нагальна потреба в документальному оформленні прав на власність. Для того, щоб юридично закріпити права власника, використовувалися різні форми та види документів, які в той час ще не називалися документами. Яскравим прикладом наявності та різноманіття подібних документів може слугувати дослідження доктора історичних наук Олега Антоновича Купчинського «Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть» (2004)¹. Інший

український дослідник – Георгій Володимирович Папакін – у своїй монографії² та докторській дисертації розкрив зміст архівної спадщини української національної еліти, фамільних архівів, накопичених представниками української старшини/шляхти упродовж другої половини XVII–XX ст. – за доби Гетьманщини та наступні роки. Тут ми також бачимо продовження традиції оформлювати юридичні та інші відносини документально.

Заслуга наукового дослідження та оформлення знань про різні види середньовічних манускриптів належить французькому вченому **Жану Мабільону** (Jean Mabillon; 1632–1707), якого зазвичай характеризують коротко як «монаха-бенедиктинця». До речі, варто поцікавитись діяльністю цього найстарішого католицького чернечого ордену. Головний наголос у своїй діяльності бенедиктинці наголошують на молитви, інтелектуальні заняття, релігійне мистецтво, місіонерську роботу. Девіз ордену – «Молись і працюй», тобто можна сказати, що в діяльності цього релігійного осередку розвивалася середньовічна наука, насамперед – гуманітарна, філологічна.

У 1644 р. Жан Мабільон вступив до коледжу університету Реймса, міста на північному сході Франції; 1650 р. став семінаристом, 1653 – покинув семінарію і став ченцем в абатстві Сен-Ремі. З 1664 р. працював у бібліотеці абатства Сен-Жермен-де-Пре, де здійснив багатотомну публікацію джерел з історії ордену бенедиктинців. У подальшому життєвий шлях Жана Мабільона відзначений багатьма науковими працями та участю в наукових товариствах, зокрема 1701 р. він став одним із засновників Академії надписів та красного письменства – наукового товариства в галузі гуманітарних наук. 1681 р. була опублікована найголовніша праця вченого «*De re diplomatica libri sex*» [«Шість книг про дипломатику»], у якій йшлося про різні види середньовічних манускриптів і рукописів. Трактат складався з 6 частин-книг:

1. перша книга про документи загалом, про характер документів, про їх різновиди;
2. вчення про стиль документів і грамот, про зовнішні ознаки, хронологія документів;
3. про визначення достовірності документа;
4. про палаци франкських королів, які вказані в їхніх дипломах, що допомагало датувати самі дипломи;
5. пояснення палеографічного характеру;
6. збірник документів.

Ця книга вважається фундаментом дипломатики і палеографії, перших наукових дисциплін, присвячених документам. На жаль, ми не можемо прочитати, як саме Ж. Мабільон характеризував «документи загалом» через відсутність доступу до джерела.

Сучасна енциклопедія (Вікіпедія) зазначає, що **дипломатика** вивчає надходження, форму, зміст, функціонування, історію створення тексту, архівну долю документа. Цікавим є визначення документа, пов'язане з дипломатикою і подане у Вікіпедії: «Документ (нім. *Dokument*, походить від дат. *Documentum* –

взірець, зразок, свідоцтво, доказ) – базова теоретична конструкція, яка стосується всього, що може бути збережене або представлене, щоб слугувати як доказ для певної мети».

Термін «документ» у різних мовах мав різні еквіваленти. Однією з важливих подій XVIII ст. була актуалізація цього терміну завдяки російському «Генеральному регламенту» 1720 р., який установив порядок діяльності та діловодства державних установ та застосовувався в практичному діловодстві. Термін «документ» був запропонований в «Регламенті...» як заміна будь-якої конкретної назви діловодного «письмового свідчення». Можна припустити, що саме з цього моменту значення терміну «документ» значно звузилось у порівнянні з початковим латинським трактуванням.

Друга наукова дисципліна, початок якої поклала праця Ж. Мабільона, – це **палеографія**. Її назва походить від грец. *παλαιός* – давній, старовинний та *γράφω* – писати. Це історико-філологічна дисципліна, об'єктом дослідження якої є історія письма, його еволюція (переважно на основі давніх пам'яток) та характерні особливості на певних етапах розвитку.

З дослідженнями манускриптів тісно пов'язаний також розвиток інших спеціальних історичних дисциплін, що вивчають окремі типи історичних джерел. Таких, як сфрагістика (або сигілографія) (наука про печатки, які були підтвердженням особистого підпису), геральдика (спеціальна історична дисципліна, яка вивчає герби), нумізматику (вивчає монети), епіграфіку (вивчає стародавні написи, вирізьблені на твердих матеріалах: камінь, метал тощо), епістологія (наука, що вивчає типи і види особистих листів древнього світу і середніх віків), вексилологія (наука про стяги, прапори, хоругви та інші предмети історичної символіки), історична бібліографія (наука про манускрипти, призначені для широкого загалу читачів, та видання, що створюють історію книги), кодикологія (наука, що вивчає рукописи, які записані в кодексах, грамотах і книгах ще до епохи друкарства) та ін. Відбувається формування спеціальної галузі історичних знань – історичного джерелознавства, у якій значна увага приділяється вивченню документів як історичних джерел.

Формування бібліографії, книгознавства, бібліології як наукових дисциплін документознавчого спрямування

Історія документознавства майже ніколи не враховує той факт, що поряд з дослідженнями діловодних та архівних документів юридичного чи особистого характеру розвивалися дослідження документів книжкового типу. Це пояснюється обмеженим трактуванням самого поняття «документ», притаманним так званій «класичній» версії документознавства. Між тим дослідження як діловодних та юридичних, так і книжних документів, розвивалися одночасно, іноді перетиналися, іноді доповнювали одне одного.

Наукові дослідження книг, які на той час також мали рукописну форму (тобто манускриптів), – це поле діяльності бібліографії, або книгознавства. Результати бібліографічних досліджень мали специфічну форму: давали переліки та

показчики книг. Уміння знайти, описати і представити суспільству відомості про книги оцінювалося сучасниками як наукова робота, яка потребувала глибоких історичних знань, широкої освіченості та, безумовно, фахових бібліографічних знань. Бібліографія загалом вважалася **наукою** про книгу.

Початок бібліографічних досліджень хронологічно майже збігається з виходом праці Ж. Мабільона про дипломатику. Зокрема, у XVII ст. у Франції «бібліографією» було названо показчик книг «Бібліографія політична», який вийшов 1633 р. Його автор – **Габриель Ноде** (Gabriel Naudé; 1600–1653) – французький вчений, відомий як езотерик³ і бібліотекар, працював бібліотекарем у Римі у кардиналів Джованні Франческо Баньї та Франческо Барберіні. Багато подорожуючи Європою, протягом 10 років зібрав першу, унікальну бібліотеку для паризького палацу кардинала та міністра Жюля Мазаріні (1602–1662) (нині – Національна бібліотека Франції). На замовлення Мазаріні Ноде придбав тисячі рідкісних книг та манускриптів. Особливу популярність як бібліотекаря Ноде принесла написана ним 1627 р. робота «*Advis pour dresser une bibliothèque*» [«Поради щодо створення бібліотеки»] – перша спеціальна книга з бібліотечної справи французькою мовою.

Перше тлумачення терміна «бібліографія» з'явилося 1704 р. у французькому словнику «*Dictionnaire de Trevoux*». Воно було таким: «Знання та розшифрування стародавніх манускриптів шляхом вивчення їх дерев'яних оправлень, паперу чи пергаменту». Це визначення пояснюється тим, що в XVII–XVIII ст. об'єктом бібліографії були переважно манускрипти.

Близьким до цього було наступне визначення бібліографії, яке дала французька Академія наук у 4-тому виданні свого «Словника» 1762 р.: «Бібліографія – наука бібліографа», а «Бібліограф – найменування того, хто займається розшифруванням стародавніх манускриптів і хто вельми досвідчений у знанні всіх книг, як друкованих, так і рукописних». Автор цього визначення – **Жан Франсуа Не де Ля Рошель** (G. F. Ne de La Rochelle; 1751–1838). Він був паризьким книготорговцем.

У 1782 р. Не де Ля Рошель опублікував «Розвідку про науку бібліографії та обов'язки бібліографа», що була надрукована як додаток до показчика «Бібліографія інструктивна» Гільома-Франсуа Де Бюра (G.-F. De Bure). Це була перша теоретична праця про бібліографію. У цій праці Не де Ля Рошеля говорилося, що бібліографічна наука є «наука про книгу». Вона поділяється на дві частини: у першій йдеться про друкарське мистецтво; у другій – власне про книгу, її історію, каталогізацію, класифікацію, її внутрішні вартості та її авторів.

Аналогічна праця була опублікована австрійським бібліографом **Михаелем Денісом**. Йоганн Непомук Космас Міхаель Деніс (*Johann Nepomuk Cosmas Michael Denis*; 1729–1800) був австрійським католицьким священником та єзуїтом, відомий також як поет і вчений-лепідоптеролог⁴. Був професором єзуїтського колегіуму у Відні. Після скасування єзуїтів у 1773 р. залишався у коледжі, щоб підтримувати бібліотеку, до 1784 р., коли він став другим

зберігачем бібліотеки королівського двору, а через сім років її головою. Його праця вважається першою книгознавчою монографією. Спочатку вона називалася «Grundriss der Bibliographie und Bücherkunde» [«Нарис бібліографії та книгознавства», 1774]. У назві цієї праці вперше з'являється термін «книгознавство». Згодом Михаель Деніс переробив її, об'єднав зі своєю монографією «Нарис історії літератури» [«Grundriss der Literaturgeschichte», 1776] та у 1777–1778 рр. видав під загальною назвою «Вступ до книгознавства» [«Einleitung in die Bücherkunde»]. Отже, М. Деніс ототожнював бібліографію з книгознавством.

У більшості праць XVII ст. бібліографія вважається практичною діяльністю наукового характеру. Ця діяльність полягає у вивченні книг (рукописних та друкованих) з метою їх описування, а також у складанні таких описів. Бібліографія трактується як наука, об'єктом якої є книга. Ця наука об'єднувала дослідження історії книги (а також книгодрукування), питання її опису, каталогізації та класифікації.

Останнє значення відбилося у перших окремих теоретичних працях – французьких навчальних посібниках, присвячених бібліографії та виданих у XVIII – на початку XIX ст.: Бульо С. (S. Boulard) «Елементарний трактат з бібліографії» (1804–1805 рр.), Ш. Ф. Ашар (C. F. Achard) «Елементарний курс бібліографії або наука бібліотекаря» (1806 р.).

У 1804 р. **Етьєн Габрієль Пеньо** (G. Reignot, 1767–1849) – французький книгознавець, бібліограф, бібліотекар – у двотомному «Тлумачному словнику з бібліології» [«Dictionnaire raisonne de bibliologie», 1802–1804] запропонував науку про книгу називати бібліологією, а назву «бібліографія» залишити за тією її галуззю, яка займається створенням покажчиків книг. «Тлумачний словник з бібліології» у передмові атестувався як «твір, корисний для бібліотекарів, архівістів, друкарів, книгопродавців». Сучасний дослідник Євген Львович Немировський вважає твір Пеньо чи не першою книгознавчою енциклопедією.

Однак загалом сучасні науковці характеризують бібліологію якимось невпевнено: «1) архаїчне поняття, котре за продукованими смислами та усталеним змістом здебільшого розглядається як рівнозначне книгознавству; у західній академічній традиції 19 ст. – сукупність знань про книгу та пов'язані з ними бібліотечні та книгознавчі практики; 2) термін, який до 1950-х рр. широко вживався для означення міждисциплінарної галузі, котра охоплює споріднені й суміжні дисципліни, як-от: бібліографознавство, бібліотекознавство, книгознавство та інші і вивчає книжкову справу від етапу створення книги до її поширення, а також досліджує використання книжкової продукції споживачем, циркуляцію бібліографічної, книгознавчої та іншої інформації (бібліотечне середовище, бібліотечний та бібліографічний процеси тощо)» [8]. На жаль, у цьому визначенні не вказане сучасне та рекомендоване до вживання значення.

Вочевидь, у долю цього терміна втрутилась політика. Від початку 1930-х рр. у СРСР, зокрема в Україні, термін бібліологія був майже повністю витіснений і замінений дефініціями «бібліографія» та «книгознавство». Натомість

на теренах Західної України термін «бібліологія» залишався доволі популярним і затребуваним до 1939 р., а у середовищі української еміграції – до кінця 1940-х рр. У студіях декількох вчених термін бібліологія циркулював до 1970-х рр. включно. Похідні дефініції від терміна бібліологія вживалися у назвах низки наукових товариств, гуртків, часописів і неперіодичних видань. Зокрема, функціонували: **Українське бібліологічне товариство** у Києві (1928–1929), Бібліологічна комісія НТШ у Львові (1934–1939), гурток бібліологів при Українській господарській академії в Подєбрадах (Чехо-Словаччина). У Києві за редакцією Ю. Меженка щоквартально виходив часопис «Бібліологічні вісті» (1923–1930).

Незважаючи на заперечення та майже заборону на вживання цього терміна, зараз він відроджується. Серед невеликої кількості сьогочасних праць з бібліології найбільш ґрунтовним є навчальний посібник Наталії Іванівни Черниш «Основи бібліології»⁵. Навчальна дисципліна бібліологія позиціонується нею як свого роду пропедевтичний курс, аналогічний «Вступу до книгознавства», який викладається у деяких закладах вищої освіти України.

На початок XIX ст. припадає й перша спроба створити лекційний курс з бібліографії в Україні. 1809 р. викладання бібліографії почалося у Волинському ліцеї у м. Кременці, що належало до Волинської губернії. Викладач **Павло Осипович Янковський** (1781–1845 рр.) був одночасно бібліотекарем ліцею. У 1832 р. після закриття Кременецького ліцею і передачі його бібліотеці Київського університету, Янковський став першим бібліотекарем Київського університету. Відомості, що збереглися, свідчать про те, що в його курсі бібліографія спочатку (1809 р.) трактувалася як книгознавство в цілому, а пізніше (1814–1825 рр.) – як частина бібліології.

Як бачимо, наукове знання про документи-книги розвивалося одночасно із знанням про документи адміністративного характеру і на початку XIX ст. отримало назву «бібліографія», яка іноді мінялася на «книгознавство» або «бібліологію».

У XVIII–XIX ст. всі документознавчі дисципліни активно розвиваються. Здобуті знання відображаються в практичних керівництвах, публікаціях наукових статей, енциклопедіях тощо. Але кожна з дисциплін існує окремо, основним принципом розвитку науки залишається диференціація наукових знань.

Виникнення та розвиток документально-інформаційної науки (документології)

Кардинальним проривом в організації знань про документ можна вважати виникнення наприкінці XIX – на початку XX ст. **документації**. Основоположниками документації як практичної діяльності і прикладної наукової дисципліни є бельгійські вчені, адвокати за фахом, **Поль Отле** (фр. Paul Marie Ghislain Otlet; 1868–1944) і його найближчий сподвижник і однодумець **Анрі Лафонтен** (фр. Henri La Fontaine; 1854–1943). Їхні погляди й ідеї знайшли практичне втілення в діяльності «Міжнародного інституту бібліографії», заснованого 1895 р. у місті Брюссель. У 1931 р. він був перейменований в Міжнародний

інститут документації. За рішенням Міжнародного конгресу з документації (Париж, 1937) на базі інституту була створена Міжнародна федерація з документації (МФД) (*Fédération internationale de documentation*) – міжнародна організація, метою якої було сприяння загальному доступу до всіх записаних знань шляхом створення міжнародної системи класифікації документів. Після 1934 р. штаб-квартира МФД була змінена на місто Гаага.

Ця організація зазнала низку змін у назві, що відображають зміни в концептуалізації галузі, в якій вона працювала: 1931 – Міжнародний інститут документації (Міжнародний інститут документації, МІД); 1937 – Міжнародна федерація документації (*Fédération Internationale de Documentation*, МФД); 1988 – Міжнародна федерація інформації та документації (*Fédération Internationale d'Information et de Documentation*, МФІД). МФД була одним із спонсорів першого Всесвітнього конгресу універсальної документації, що відбувся в Парижі в 1937 р.

МФІД було розпущено у 2002 р. через брак фінансування, однак ідеї та вироблені рекомендації МФІД активно використовуються іншими організаціями. Зокрема, провідником здобутків документаційно-інформаційної науки стала **Міжнародна організація зі стандартизації** (*International Organization for Standardization*, ISO), метою діяльності якої є ратифікація розроблених спільними зусиллями делегатів від різних країн стандартів, у тому числі з галузі «Інформації та документації».

Пропагуючи свої ідеї і прагнучи до найбільш широкого міжнародного поширення документаційної діяльності, Поль Отле неодноразово виступав на міжнародних конференціях, публікував статті і, нарешті, видав фундаментальний **«Трактат про документацію»** [*«Traité de documentation»*, 1934] [12], який став найбільш повним і систематизованим викладом поглядів Поля Отле.

Вважається, що термін «документація» був уперше використаний Полем Отле в **1905 р.** у доповіді на Міжнародній конференції з економіки. Однак існує й інша думка: першою роботою, у якій термін «документація» використовувався в двох значеннях: 1) зібрання [сукупність] документів або 2) певна група процесів, пов'язаних з документами – їхнім виробництвом, нагромадженням, реєстрацією, наданням, – була стаття Поля Отле «Бібліографічна наука і документація», опублікована **1903 р.** У 1920 р. термін «документація» затвердився в другому значенні в назві Нідерландського інституту з документації та реєстрації.

Пояснюючи поняття «книга» і «документ», Поль Отле писав: «Книга [*Le Livre*] (*Biblion* або *Document*, або *Gramme*) – це термін, уживаний умовно для вираження всього обсягу поняття документа. Він містить у собі не одну тільки книгу у власному значенні слова, рукописну або друковану, але й журнали, газети, рукописи і графічні репродукції будь-якого роду, креслення, гравюри, карти, схеми, діаграми, фотографії і т.д.»

Незважаючи на таке ототожнення понять «книга» і «документ», Поль Отле в той же час продовжував уживати словосполучення «книга і документ», тобто

мав на увазі, що вони відрізняються одне від одного. **Введення терміна «документ» пояснюється тим, що поняття «документ» було ширше за своїм обсягом, ніж «книга»**, тому що не мало обмежень ані з боку матеріальної сутності предмета, на якому записувалася (або за допомогою якого передавалася) інформація, ані з погляду знакової системи, що застосовувалася для запису змісту. Поль Отле пише: «Книга є, зрештою, щось подібне до атома у фізиці, клітки в біології, духу [свідомості] у психології, людського співтовариства [суспільства] в соціології». Варто звернути увагу й на те, як Поль Отле характеризує документи, називані «заступниками книги»: вони не є «прямим розвитком книги, але яким-небудь чином забезпечують продовження її життя через об'єкти музейні, телеграф і телефон, радіо, телебачення, кінематограф, диски. Вони є в якомусь сенсі заступниками книги й у якомусь сенсі способами нового втілення досягнутих результатів якого-небудь дослідження (інформації, комунікації)». Тут же відзначено, що «документація чутна і звукова займає таке ж місце, як і документація візуальна і графічна». У зазначену групу потрапили нові технічні засоби фіксування інформації та її передачі: 1) диски, фонограми («це документи, що по-справжньому замінюють книгу, документи написані»); 2) кінофільми («машинне відтворення життя»); 3) радіомовлення (запис і передача звуку); 4) телебачення (у тому числі «телефотографія, радіотелефотографія і власне телебачення»). Науку, що повинна була вивчати документаційну діяльність, сам Поль Отле називав **бібліологією** або **документологією**, що пояснювалося зазначеним ототожненням книги і документа. Однак більш широку популярність одержав термін **«документація»**, що став позначати і практичну діяльність, і її наукове обґрунтування.

Назва **«документаційно-інформаційна наука»** застосована нами по відношенню до комплексу дисциплін, або різних концепцій однієї дисципліни – документаційно-інформаційної науки: документації, інформатики, документалістики.

Широко відомо визначення документації її авторами як книго-архівно-музезнавства. У цьому визначенні підкреслюється, що документація стосується документів різних видів, причому не тільки тих, що тут названі. Узагальнювальним терміном і поняттям для всіх розглядуваних джерел інформації було обрано «документ».

Найбільш широка дефініція, що охоплює весь обсяг поняття книги-документа, сформульована Полем Отле в його «Трактаті про документацію» як «матеріалізована пам'ять людства, що день за днем реєструє факти, ідеї, дії, почуття, мрії, що запам'яталися у свідомості людини». Більш практичним є інше визначення: «книга (документ) – це «носій з визначеного матеріалу і розміру, що дає можливість певного складання [згорання], завдяки чому що-небудь, викладене знаками, представляє певні інтелектуальні дані».

Поль Отле відзначає, що поняття книга і документ живаються ним як узагальнювальні, як «весь простір, що охоплює окремі томи, брошури, журнали,

статті, карти, діаграми, фотографії, естампи, патенти, статистику, записи голо-су за допомогою фонографії, діапозитиви або фільми кінематографічні». Ці поняття застосовується для позначення «одиниці інтелектуальної і абстрактної, котра, однак, може отримати конкретність і реальність, але при цьому доповнюється різними видозмінами», – зазначає автор.

Важливою заслугою Поля Отле є повернення терміну «документ» його початкового, закладеного у латинській мові, значення джерела знань: «того, що вчить, що являє собою повчальний приклад, доказ».

Наука, яку П. Отле називав по-різному, у його послідовників у 30-ті – 40-ві рр. ХХ ст. називалася «документацією». Ця назва збігалася з назвами організаційних центрів, які називалися «інститутами документації», Міжнародною федерацією з документації. Як правило, теоретики «документації» у цей час, переважно, повторювали чи тлумачили та коментували ідеї П. Отле щодо визначення поняття «документа», організації діяльності зі збору та зберігання документів, їхньої підготовки до використання науковцями з різних галузей знань.

Серед найбільш відомих публікацій представників документації як науки можна назвати праці С. Бріє та С. Бредфорда. Сюзанна Бріє, віце-президент Міжнародної федерації з документації, видала брошуру під назвою «Що таке документація?» (французькою мовою, Париж, 1951). «Документ» трактувався тут як «будь-яке зафіксоване свідчення...», від письмових документів – до каменів у мінералогічному музеї чи навіть антилопи в зоопарку.

Друга, не менш відома і ще більш вагома для теорії документації праця, належала англійцю Семюелю Бредфорду, бібліографу Британського музею. Його монографія мала назву «Documentation», була опублікована в 1948 р. у Лондоні. У її змісті були опубліковані дослідження, які стали відомими пізніше як «закони Бредфорда»: закон розсіювання і концентрації інформації; метод визначення «ядра» періодичних видань певної галузі знання чи з певної проблеми. Ці закони мали не тільки теоретичне, але й практичне значення, і були покладені в основу багатьох прикладних досліджень документних (чи інформаційних) потоків, що виконувалися в наступні роки.

Продовження документаційних досліджень відбувається й далі. Зокрема, у 1956 р. відомий британсько-американський дослідник Дерек Джон де Солла Прайс (англ. Derek John de Solla Price; 1922–1983) обґрунтував «експоненційну модель» росту документного потоку, згідно з якою обсяг документного потоку наукових документів подвоюється кожні 10–15 років. Відповідно був визначений «закон експоненційного росту» документного потоку, який полягає в тому, що швидкість збільшення кількості документів визначається їх кількістю за попередній період. Нова інформація поповнює загальний масив документованої інформації і бере участь у новому процесі генерації інформації, через що кількість нових документів значно перевищує попередню кількість документів з того самого питання, теми чи галузі знань. Вважалося, що кількість доку-

ментів зростає відповідно до математичного графіку «по експоненті», тобто шляхом різкого збільшення.

Учені почали характеризувати цей процес як «інформаційний вибух» чи «інформаційну кризу», яка полягає в тому, що у зв'язку з постійним збільшенням документного потоку вчені втрачають можливість стежити за новими науковими документами. Однак виявилось, що ця закономірність діє не у всіх галузях. Крім того, темпи росту документного потоку та масиву розрізняються «від прискореного до згасаючого». Неминучим є перехід від стадії експоненційного розвитку до «стадії насичення». На підставі цих положень сформувалася «експоненційно-логістична концепція» розвитку документного потоку і був сформульований «закон старіння документів у потоці». Виявляється, що зі збільшенням «віку» документів попит на них спочатку сягає певного максимуму, а потім поступово зменшується і може навіть зовсім припинитися.

Методика визначення темпів старіння інформації передбачає визначення «півперіоду життя документів» з певної теми чи галузі. Був встановлений такий показник, як «період подвоєння обсягу документного потоку» – це час (кількість років), за який річний обсяг документного потоку збільшується вдвічі⁶.

Звичайно, цей показник є різним для різних видів документів з різних галузей знань. Він залежить від темпів розвитку галузі (якщо галузь розвивається швидко, «старі» документи не використовуються, «півперіод життя документів» зменшується).

Але сама «документація» як наука на початку 50-х рр. ХХ ст. замінюється «інформаційною наукою» чи «інформатикою». Поняття «інформація» пережило друге народження в кібернетиці, увійшло в число загальнонаукових категорій. Гостріше стала усвідомлюватися необхідність вивчення будь-яких каналів передачі інформації, не тільки документальних. Тому наука, що була покликана вивчати теоретичні і методичні проблеми інформаційно-комунікаційних процесів, стала називатися «інформаційною наукою» – «information science», на відміну від науки, яка вивчала створення електронно-обчислювальної техніки та комп'ютерних програм і називалася «computer science». Пізніше обидва ці напрями отримали ще й інші назви, а також під однією назвою – **«інформатика»** почали існувати різні науки: 1) наука, яка вивчає всі основні стани інформації: її появу, передачу, зберігання тощо; 2) комплексна технічна наука, що систематизує прийоми створення, збереження, відтворення, обробки та передачі даних засобами обчислювальної техніки, а також принципи функціонування цих засобів та методи керування ними.

Назва **«інформатика»** утверджується в середині 60-х рр. ХХ ст. Вчені, що присвятили свої праці цьому напрямку науки, вважають Поля Отле «піонером інформатики», тому що багато з його ідей відповідають сучасному розвитку та завданням інформатики. І не тільки сучасному, тому що деякі «проєкти» Отле ще не впроваджено в життя, але можна очікувати на їх втілення у майбутньому.

У 50–60-і рр. XX ст. у центрі уваги фахівців – теоретиків і практиків документації – виступають поняття «інформації» та «комунікації». Починає усвідомлюватися той факт, що головною метою є не збір, збереження і надання документів, а забезпечення функціонування укладеної в документах інформації, її включення в систему суспільних комунікацій. Уявлення про документацію як інформаційно-комунікаційну діяльність, необхідну для існування будь-якої науки, було закладено ще в працях Поля Отле, тому перехід до «інформаційної науки» замість «документаційної» був природним і логічним. Значну роль у переорієнтації документації зіграла підвищена увага до можливостей ЕОМ щодо нагромадження й пошуку інформації.

У 60-і рр. XX ст. документаційні центри й інститути перейменовувалися в інформаційні. Формувалася єдина наука, що всебічно розглядає проблеми теорії інформації і комунікації, організацію процесів збору, збереження і пошуку інформації, у тому числі за допомогою сучасних засобів автоматизації.

На новій основі розглядалося інформаційне забезпечення науки, переважно наук точних, природничих і технічних. Нова наукова дисципліна одержала назву «теорія наукової інформації» або «теорія і практика науково-технічної інформації». Незабаром автори провідної концепції «теорії наукової інформації» Олександр Іванович Михайлов, Аркадій Іванович Чорний і Руджеро Сергійович Гиляревський дійшли висновку про необхідність змінити назву цієї наукової дисципліни на «**інформатику**». Щоби відрізнити інформатику, присвячену дослідженням науково-інформаційної діяльності, від технічної інформатики, пов'язаної з використанням комп'ютерів, вчені умовно перший напрям називають «науковою інформатикою». Розробляються різні концепції наукової інформатики, але завжди до числа основних понять цієї дисципліни належить «документ».

Одночасно з інформатикою на базі документаційних ідей сформувалася й інша наукова дисципліна – документалістика. На жаль, цю назву вже мав інший вид діяльності. Документалістика трактувалася як *жанр* літературних творів, що відтворюють справжні події, зображують реальних осіб, представляють документальні свідчення, а також літературні та інші (наприклад, кінематографічні) *твори*, що належать до цього жанру. Документалістикою називали і сам *вид діяльності*, в якому народжувалися такі твори.

Документалістика як дисципліна, яка розробляє теорію документа і продовжує традиції «документації», виникла одночасно з інформатикою. Найвідомішим представником документалістики того часу є **Геннадій Григорович Воробйов**, який стверджував, що наука документалістика орієнтується на найбільш широке визначення документа. «Динамічна інформаційна система» або «документальна динамічна система» при цьому розглядалася автором як «машина, ... в основі якої, з одного боку, лежить процес переробки з одержанням якісно нової інформації і, з іншого, – процеси обробки (запис, перетворення, передача, збереження, пошук, читання, розмноження, збір)» документальної інформації. «Документальна інформація» розглядалася автором як «вища

форма інформації», заснована на «інформації семантичній (інтелектуальній), властивій мислячій істоті – людині» [2]. В авторефераті докторської дисертації Г.Г. Воробйов розглядав документ як засіб комунікації, тобто обмежив сферу виникнення і дії документа комунікаційною діяльністю. Особливу увагу було приділено розробкам, що стосувалися нових для того часу форм запису інформації (на перфорованих картках і стрічках, призначених для «читання» та обробки інформації за допомогою ЕОМ).

Пізніше документалістика увійшла в єдину наукову спеціальність – «Документалістика, документознавство, архівознавство», де слугує теоретичним вступом до будь-якої з названих документознавчих дисциплін. Однак «документалістика» так і не стала заміною терміна «документація», що позначав наукову дисципліну, розроблювану Полем Отле. Найбільш придатним для цього вважаємо термін **документологія**, який був запропонований самим Полем Отле.

Розгляд розвитку наукових знань про документ до початку ХХ ст. показав, що наука про документ розвивалася поступово у різних напрямках. Найбільш відомим і загально визнаним є розвиток дипломатики, як науки, яка досліджує найдавніші документи дипломатичного та юридичного характеру: грамоти, акти тощо, їх тексти та оригінали. Разом з дипломатикою та на її підставі почали розвиватися дисципліни історичного джерелознавства: палеографія, епіграфіка, епістологія, кодикологія та інші. Однією з джерелознавчих дисциплін була й історична бібліографія. Подальший розвиток бібліографії засвідчив її самостійність, самовизначення як науки про книгу, що мала й синонімічну назву – книгознавство або бібліологія.

Розвиток всіх цих наукових дисциплін та інших знань, пов'язаних з практичною діяльністю щодо збирання, збереження та використання документів, зробив можливим на початку ХХ ст. виникнення єдиної науки про документ – документології. Розуміння її витоків та становлення є важливим для подальшого розвитку та обґрунтування її змісту вже у ХХІ столітті.

Примітки

¹ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1285 с.

² Папакін Г. Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти др. пол. XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. Київ, 2004. 420 с.

³ Езотерика (від грец. *ἐσωτερικός* – внутрішній) – специфічний погляд на внутрішньомістичну сутність людського життя. За версією езотериків, життя – це сукупність знань, відомостей, недоступних непосвяченим у містичні вчення людям, особливих способів сприйняття реальності, що мають таємний зміст і вираз у «психодуховних практиках».

⁴ Лепідоптерологія – розділ ентомології, що вивчає представників роду Лускокрилих (метеликів).

⁵ Черниш Н. Основи бібліології : навч. посіб. Київ : Наша культура і наука, 2014. 220 с.

⁶ Для визначення «півперіоду життя документів» спочатку визначається кількість посилань на літературу в усіх публікаціях журналу за рік. При цьому встановлюється кількість посилань на літературу певного року видання. Загальна кількість посилань ділиться пополам і визначається, за скільки років (починаючи з останнього, у зворотній хронології) опублікована ця кількість посилань (тобто, половина всіх посилань). Це і є «півперіод життя документів».

Список використаної літератури

1. Вікіпедія: вільна енциклопедія. – Електрон. дані. – Україна, 2023. – Режим доступу: <https://bit.ly/3m0DuLA> (дата звернення: 31.01.2023). – Загол. з екрана.
2. Воробьев Г. Г. Документ: информационный анализ / Г. Г. Воробьев – М. : Наука, 1973. – 255 с.
3. Историчне джерелознавство : підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко ; гол. ред. С. В Головка. – Київ : Либідь, 2002. – 488 с.
4. Ковальчук Г. І. Книгознавство [Електронний ресурс] / Г. І. Ковальчук // Енциклопедія Сучасної України / Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України. – Електрон. дані. – Україна, Київ, 2001–2023. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-8690> (дата звернення: 18.02.2023). – Загол. з екрана.
5. Кулешов С. Г. Документознавство [Електронний ресурс] / С. Г. Кулешов // Енциклопедія Сучасної України / Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України. – Електрон. дані. – Україна, Київ, 2001–2023. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-20532> (дата звернення: 18.02.2023). – Загол. з екрана.
6. Кулешов С. Г. Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми / С. Г. Кулешов. – Київ: УкрІНТЕІ, 1995. – 190 с.
7. Кулешов С. Г. Документознавство: історія. Теоретичні основи / С. Г. Кулешов. – Київ, 2000. – 162 с.
8. Кушнарєнко Н. Н. Документоведение : учеб. для студ. вузов культуры / Н. Н. Кушнарєнко. – 8-е изд., стер. – Киев : Знання, 2008. – 459 с. – (Высшее образование XXI века).
9. Ясь О. В. Бібліологія [Електронний ресурс] / О. В. Ясь // Українська бібліотечна енциклопедія / Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого. – Електрон. дані. – Україна, Київ, 2023. – Режим доступу: <https://goo.su/a4ig8M> (дата звернення: 18.02.2023). – Загол. з екрана.
10. Arntz H. Documentatio a documento / H. Arntz // Nachr. Docum. – 1954. – Vol. 5, no 4. – P. 171–179.
11. Malcles L.-N. Manuel de Bibliographie / L.-N. Malcles. – 3d ed. rev. – Paris : Presses Universitaires de France, 1976. – 398 p.
12. Otlet P. Traité de documentation: le livre sur le livre, théorie et pratique / P. Otlet. – Bruxelles: Editions Mundaneum, 1934. – 431 p.
13. Suski A. M. Analiza XX-wiecznych definicji dokumentu oraz proba ich uogolnienia / A. M. Suski // Akt. Probl. Snform. i Doc. – 1968. – Vol. 13, no. 4. – P. 18–22.

References:

- [1] *Vikipediia: vilna entsyklopediia [Wikipedia: The Free Encyclopedia]*. Available at: <https://goo.su/a4ig8M> (accessed 31.01.2023).
- [2] Vorobev G. G. *Dokument: informatsionnyy analiz [Document: information analysis]*. M., 1973. 255 p.
- [3] Kalakura Ya. S., Voitsekhivska I. N., Pavlenko S. F., Korolov B. I., Palienko M. H. *Istorychne dzhereloznavstvo: pidruchnyk [Historical source studies: textbook]*. Kyiv, 2002. 488 p.
- [4] Kovalchuk H. I. *Knyhoznavstvo. [The science of the book]. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of Modern Ukraine]*. Available at: <https://esu.com.ua/article-8690> (accessed 18.02.2023).
- [5] Kuleshov S. H. *Dokumentoznavstvo [Documentary science]. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of Modern Ukraine]*. Available at: <https://esu.com.ua/article-20532> (accessed 18.02.2023).
- [6] Kuleshov S. H. *Dokumentalni dzherela naukovoi informatsii: poniattia, typolohiia, istoriia typolohichnoi skhemy. [Documentary sources of scientific information: concept, typology, history of the typological scheme]*. Kyiv, 1995. 190 p.
- [7] Kuleshov S. H. *Dokumentoznavstvo: Istoriia. Teoretychni osnovy. [Documentary studies: History. Theoretical foundations]*. Kyiv, 2000. 162 p.
- [8] Kushnarenko N. M. *Dokumentovedeniye [Documentary science]*. Kyiv, 2008. 459 p.
- [9] Yas O. V. *Bibliolohiia [Bibliology]. Ukrainska bibliotekna entsyklopediia [Ukrainian library encyclopedia]*. Available at: <https://goo.su/a4ig8M> (accessed 18.02.2023).

- [10] Arntz H. Documentatio a documento [Documentation by document]. *Nachr. Docum. [News of documentation]*. 1954. Vol. 5, no.4. pp. 171–179.
- [11] Malcles L.-N. *Manuel de Bibliographie. [Bibliography Manual]*. Paris, 1976. 398 p.
- [12] Otlet P. *Traité de documentation: le livre sur le livre, théorie et pratique [Documentation treatise: the book on the book, theory and practice]*. Bruxelles, 1934. 431 p.
- [13] Suski A. M. Analiza XX-wiecznych definicji documentu oraz proba ich uogolnienia [Analysis of 20th-century definitions of a document and an attempt to generalize them]. *Akt. Probl. Snform. i Doc. [Act. Probl. Inform. and Doc.]*. 1968. Vol. 13, no. 4. pp.18–22.

Надійшла 01.03.2023 р.

Shvetsova-Vodka G.,

Doctor of Historical Sciences (Dr. Sc.),

Professor of the Department of Documentary Communications and Library business

Rivne State Humanitarian University,

St. S. Bandery, 12, Rivne, 33028

tel. (0362) 26 78 75

e-mail: shvetsova1943@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9842-6581>

**THE DEVELOPMENT OF DOCUMENT SCIENCES BEFORE
THE EMERGENCE OF DOCUMENTOLOGY AND ITS
FORMATION**

Summary

The article is devoted to the examination of one of the discussion problems of the science of the document: its formation in the conditions of the gradual development of various studies of the document. The purpose of the research: to show the common features and differences in the research of documents of official purpose and documents designed to preserve and disseminate knowledge; to justify the regularity of the emergence of a science that united all areas of document research – documentology.

The research is aimed at developing the general theory of the document. The article should refute the widespread opinion that documentology arose only in the 90s of the 20th century, and contribute to the further development of the theory of documentology.

The research methodology is based on historical and information-communication approaches, which allows characterizing a document of any purpose at the same time as a historical phenomenon and a product of information-communication activity.

As a result of the study, the regularity of the emergence and unity of the science of the document – documentology, which has several directions of document research, that have formed into independent sciences, is substantiated.

The results of the research will be used in educational and practical activities in the fields related to information and documentation. First of all, they will contribute to the definition and discussion of modern theoretical problems of documentology. In practical activities, the implementation of the results achieved by the general theory of the document, in particular the typology of the document, recommendations

on the preservation and use of documents, will be promoted in various fields of document science.

Consideration of the development of scientific knowledge about the document until the beginning of the 20th century, showed that the science of the document developed gradually in different directions. The most famous and generally recognized is the development of diplomatics, as a science that examines the oldest documents of a diplomatic and legal nature: letters, acts, etc., their texts and originals. Along with diplomatics and on its basis, the disciplines of historical sources studies began to develop: paleography, epigraphy, epistology, codicology, and others. Historical bibliography was one of the disciplines of sources studies. The further development of bibliography proved its independence, self-definition as the science of the book, which also had a synonymous name – bibliography or bibliology.

The development of all these scientific disciplines and other knowledge related to practical activities, dedicated to the collection, preservation and use of documents, made it possible at the beginning emergence of a single science about documents – documentology – in the 20th century. Understanding its origins and formation is important for further development and justification of its content in the 21st century.

Key words: history of document science, document theory, diplomatics, bibliography, bibliology, informatics, documentarics, documentology.